

HAMERLI Petra
egyetemi tanársegéd
Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Pécs

assistant lecturer
University of Pécs, Faculty of Humanities
e-mail: hamerli.petra@pte.hu

DINO GRANDI ELKÉPZELÉSEI
A FASISZTA MOGALOM ELVEIRŐL ÉS CÉLJAIRÓL¹

THE CONCEPTION OF DINO GRADI REGARDING THE
AIMS AND PRINCIPLES OF THE FASCIST MOVEMENT

ABSTRACT

 Dino Grandi (1895–1988) was a prominent figure of the National Fascist Party in Italy: he was under-secretary of State, Minister of Foreign Affairs, Italian ambassador to London, Minister of Justice, and, last but not least, he was the one whose order of the day led to the failure of Benito Mussolini and the Fascism in 1943. Because of these activities, I think it is important to present his character and political thoughts to those Hungarian readers who are interested in diplomacy, history and International Relations, and in getting acquainted with the life of historical personalities. Grandi, according to his coevals, was one of the most intelligent politicians of Europe in the Interwar Period, who was able to increase the international prestige of the Fascist regime. In my paper – which is a chapter from my book in progress – I present Grandi's conception on the aims and principles of the Fascist movement, which helps us to understand better not only the life and personality of Grandi, but also the ideology of Fascism.

Dino Grandi (1895–1988) az észak-olaszországi Emilia-Romagna tartományban fekvő, Bolognához közel található Mordanóban látta meg a napvilágot. Jómódú földbirtokos családból származott, gimnáziumi tanulmányait a szülőfalujához közeli Imolában, az egyetemet pedig Bolognában, a jogi karon végezte. Harcolt az első világháborúban is. Gyermekkori neveltetése, iskolái, az egyetemi évek és a háború egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy Grandi ifjúkorától kezdve kiemelt érdeklődéssel figyelje a politikai eseményeket, változásokat. Ifjúkorában több eszmeáramlat hatás-

sal volt rá, majd 1920-ban – sok hozzá hasonló kaliberű fiatallal együtt – csatlakozott az időközben szerveződő fasiszta mozgalomhoz.²

Ez idő tájt a *fasciók* még nem alkottak egységes szervezetet, és heves viták folytak az alapvető elvekről, szempontokról és célokról is. A mozgalom útkeresésébe Grandi is élénken bekapcsolódott, s nézeteinek a *L'Assalto* címet viselő, bolognai illetőségű hetilap hasábjain adott hangot, amely rendkívül sikeres orgánumnak bizonyult, és már alapításakor is mintegy 40 ezres példányszámban kelt el.³ A fiatalember, aki már rendelkezett újságírói tapasztalattal, azt kapta feladatul a helyi *fascio* vezetőségétől, hogy olyan cikkeket írjon a nevezett újság számára, amelyek képesek meggyőzni a fiatalok tömegeit a mozgalomhoz való csatlakozás helyességéről.⁴

Ezek az írások hűen tükrözik, hogy Grandi számára mit jelentett a fasiszmus, és milyen elvek mentén képzelte el a mozgalom jövőjét. Amikor Dino csatlakozott a bolognai *fascio*hoz, a tagok körében megfogalmazódó nézeteket nem egy egységes eszmerendszer alapjainak tartotta, hanem olyan átmeneti jelenségnek tekintette a mozgalmat, amely a háborús események miatt csalódott fiatalok felfokozott érzelmeit tükrözte. Úgy vélekedett, hogy az áramlat különböző ideológiák sokaságát foglalja magában, amelyeket az aktív életben, a forradalomban és a fiatalság világmegváltó szerepében való hit valamelyest összekapcsol, de amelyek ennek ellenére eléggé szétszórtnak jelennek meg a politikai palettán.⁵ Grandi meglátása annyiban helytállónak bizonyult, hogy – mint láthattuk is – a *fasciók* kezdetben provinciális alapon, a regionális sajátosságoknak megfelelően szerveződtek. Az elvi alapok megteremtése évekig, mintegy 1914–1921-ig tartott,⁶ ám Mussolini – Giovanni Gentile segítségével – csak 1932-ben készítette el az Enciclopedia Italiana számára a „Fasiszmus” – *La dottrina del fascismo* [A fasiszmus doktrínája] – című szócikket,⁷ amelyben Gentile az alapelveket (*Idee fondamentali*), Mussolini pedig a politikai és társadalmi elveket (*Dottrina politica e sociale*) foglalta össze.⁸ A fasiszta mozgalomban eleinte dominánsan voltak jelen a szocialista elemek, azonban a szerveződő *fasciók*at elkülönítette a szocialista párttól az intervenció kérdése, ugyanis míg az utóbbiak ellenezték a háborúba történő belépést, addig az előbbieket kifejezetten szorgalmazták azt. Ugyancsak hatást gyakorolt a mozgalomra a francia Georges Sorel szindikalista elmélete, amely a munkások érdekeinek képviselését a szakszervezeti mozgalom révén látta megoldhatónak. Helyet kapott a fasiszmus kibontakozó eszméi között az anarchista-voluntarista áramlat, amely a neveléssel, az ideológiával szemben az akciónak, és abban az erőszaknak juttatta az első helyet. A nacionalizmus – ami később a mozgalom szervező elvévé vált – a háborús propaganda, valamint a kudarcot jelentő békerendezés és Fiume ügye nyomán erősödött meg. A fasiszta ember életszemléletére a legnagyobb hatást a futuristák gyakorolták,⁹ akiknek ismert jelszavai a *vivere pericoloso* [veszélyesen élni] és a *non me ne frega* [kb. tesztek rá] voltak.

Ahhoz, hogy Grandi elképzelései érthetővé váljanak, szükséges röviden kitérni arra, hogy hol tartott a fasiszta mozgalom akkor, amikor Dino csatlakozott hozzá. Láthattuk, hogy *fasciók* már az első világháború előtt és alatt is alakultak. Ezek

az első csoportok egy laza, főként baloldali interventistákat tömörítő, a szociáldemokráciát megteremtő alakulatot képzeltek el, amely dogmák nélkül, pragmatikusan oldja meg a felmerülő problémákat. Fő feladatként az olyan társadalmi reformok előmozdítását határozták meg, mint a köztársaság megteremtése, az agrárreform végrehajtása, a szenátus megszüntetése, az egyházi javak kisajátítása, a tőke részleges kisajátítása, valamint gazdasági tanácsok létrehozása.¹⁰ A *Fasci di Combattimento* [harci fasciók] létrejötté, amelyeket a fasiszta párt közvetlen elődjeként ismerünk, és amelyek bolognai alakulatához Grandi is csatlakozott, 1919. március 23-ára datálható. Mussolini az általa alapított lapban, az *Il Popolo d'Italia*-ban tette közzé meghívását a milánói San Sepolcro téren tartandó gyűlésre, ahol, mint fogalmazott, „létrejön az antipárt, azaz megszületnek a Harci Fasciók, amelyek két veszéllyel szállnak szembe: a haladásellenes jobboldali és a destruktív baloldali veszéllyel”.¹¹

Az ülést megelőzően Mussolini lapjában részletezte a *Fasci di Combattimento* elveit, elképzeléseit is, kifejtve, hogy nézete szerint az egykori interventisták az egyedüliek, akiknek jogukban áll forradalomról beszélni, ugyanis a háborúba történő belépésért folytatott harc, majd maga a háború tulajdonképpen maga volt a forradalom. Ebben az értelmezésben a „forradalmárok” azok voltak, akik a semlegesség helyett az intervenciót, a harcokban való részvételt támogatták. Ebből következően a belépést ellenző szocialistákat Mussolini „ellenforradalmároknak”, „reakciósoknak” tartotta. Célként az olasz nemzet nagyságát fogalmazta meg, amelynek eléréséhez nem csupán a törvényes utat látta elfogadhatónak, hanem a törvénytelen eszközöket is. Az írás továbbá egyértelművé tette, hogy a tervezett mozgalom tömegeket kíván magához vonzani, aminek érdekében a politikai és gazdasági demokrácia biztosítására tett ígéretet.¹² Mai szóval élve azt is mondhatnánk, hogy Mussolini populista programot fogalmazott meg. Megjegyzendő, hogy az intervenciót nem csupán a *fasciók* szorgalmazták, hanem az olasz társadalom jelentős része. Az Antonio Salandra által vezetett kormány (1914–1916) kezdetől fogva tárgyalásokat folytatott az antantállamokkal és a központi hatalmakkal egyaránt, és igyekezett kipuhatolni, hogy melyik oldal kínál többet Olaszország háborús szerepvállalásáért, vagyis a semlegesség időszaka tulajdonképpen taktikázásként is felfogható. Mint ismeretes, Olaszország végül az 1915. április 26-án aláírt londoni titkos szerződésben foglalt ígéreteknek köszönhetően az antant oldalán lépett be a háborúba.¹³

A harci *fasciók*hoz kezdetben nem sokan csatlakoztak. Június 6-án a programot kiegészítették néhány konkrétabb javaslattal, amelyek főként szindikalista, vagyis az iparigazgatásba a munkásságot és a munkásszervezeteket is bevonni akaró irányvonal szellemében megfogalmazott gazdasági és szociális reformokat jelentettek. Időközben megkezdődött Gabriele D'Annunzio fiumei vállalkozása,¹⁴ amely tovább erősítette a nacionalista közhangulatot, majd 1919. november 16-án sor került az első olyan választásra, ahol Mussolini *fasciói* is szerepeltek. Az eredmény csúfos kudarccal ért véget, mivel a fasiszták jelöltje, Mussolini nem érte

el a választási küszöböt, a szocialisták viszont jelentős sikert könyvelhettek el. A sikertelenséggel egy időben felszínre kerültek bizonyos ellentétek a mozgalmon belül, aminek hatására a tagok egy része, akik többnyire szocialisták, szindikalisták, anarchisták és köztársaság-pártiak voltak, elhagyták a *fasciókat*. Ugyanakkor a fasizmus nacionalista, valamint bolsevik- és szocialistaellenes vonásai mindinkább előtérbe kerültek.¹⁵

Ilyen előzmények után került sor 1920. május 24-25-én a fasiszták második kongresszusára, ahol Mussolini az előzőtől némileg eltérő programot vázolt fel. Ebben a korábbinál jóval hangsúlyosabban jelent meg a nemzeti eszme, és az a vélekedés, miszerint a nemzet felemelkedésének és a belpolitikai problémák megoldásának útjában főként a szocialisták és a liberálisok állnak. Ami a társadalomról alkotott felfogást illeti, Mussolini úgy látta, hogy a munkásságnak és a polgárságnak „parazita”, vagyis az előbb említett ideológiákat követő, valamint „produktív” elemei egyaránt vannak. Az utóbbiakra lehetett számítani, ezért Mussolini hangsúlyozta, hogy együttműködés szükséges e „produktív” csoportok között. Az új program is tartalmazott szociális reformokat sürgető elképzeléseket, és felmerült az Apostoli Szentszékkal való jó viszony megteremtésének szükségessége is.¹⁶ A liberális éra kormányainak legitimitása ugyanis nem kis mértékben azért állt gyenge lábakon, mert a katolikus egyház – köszönhetően a már említett „római kérdésnek” – azáltal, hogy nem engedélyezte híveinek az olasz politikai életben való részvételt, voltaképpen megtagadta a támogatást a mindenkor hivatalos olasz kormányzattól. Mussolini hamar felismerte ezt, és arra a következtetésre jutott, hogy hatalmát hosszú távon a katolikus egyházzal történő kiegyezés révén biztosíthatja, ezért kezdettől fogva hangsúlyozta, hogy céljai között szerepel Olaszország és a Szentszék viszonyának helyreállítása is.¹⁷ Beszéde végén Mussolini a jövőbeni vezető a külpolitikai céljait is ismertette a jelenlévőkkel, amelyek lényegében előrevetítették a hatalomra jutást követően megfogalmazott törekvéseket.¹⁸

Ez volt a Mussolini által szervezett fasiszta mozgalom programja akkor, amikor Dino Grandi 1920 novemberében belépett a bolognai *fascióba*. Eddigre a mozgalomra rányomta a bélyegét az arditizmus is. Az *arditók* alkották az olasz haderő elit alakulatait az első világháborúban, akik a hazatérést követően feleslegessé vált energiájukat és harci kedvüket a *squadrizmus* révén vezették le, ami lényegében „rendteremtés” címen folytatott vandál akciókat jelentett.¹⁹

Mivel a *squadristák* akcióikat „rendteremtés” címen folytatták, „sikereikkel” birtokosok, polgárok és kispolgárok százait vonzották a mozgalomhoz,²⁰ többek között – mint láthattuk – Grandit is. Dino alig néhány héttel a csatlakozást követően vezető pozícióba került, ugyanis a bolgónai *fascio* soron következő ülésén megválasztották a szervezet irányítóit, és a triumvirátusnak ő is tagja lett, mint a *L'Assalto* főszerkesztője. A mozgalom titkári és parancsnoki tisztségét Leandro Arpinati látta el, a szervezési feladatokkal pedig Gino Baroncininit bízta meg.²¹

Bolognát 1919–1920 táján gyakran hívták „vörös városnak” is, mert erre felé sokkal erősebb hagyományai voltak a szocializmusnak, mint Olaszország

más régiókban, és elvétele a bolsevik eszmék is megjelentek a tartományban,²² ezért a bolognai fasizmusban voltaképpen az antibolsevizmus öltött testet. Grandi úgy vélte, hogy a bolsevizmus „legyőzését” követően a fasizmus is eltűnik majd, ugyanis a mozgalmat egy olyan tényezőnek látta, amely egy nemzeti-liberális, a demokratikus értékeket megőrző rend létrejöttét volt hivatott elősegíteni. A fasizmusban látta továbbá a gazdasági liberalizmus és a kisvállalkozók autonómiájának biztosítékát is, azaz úgy gondolta, hogy a mozgalom a városi és a vidéki kispolgárság támogatója. Grandi hangsúlyozta továbbá a vállalkozók és munkások összefogását elősegítő, úgynevezett nemzeti szindikátusok alapításának szükségességét, amivel véleménye szerint meg lehetett nyerni ezeket a csoportokat a liberalizmus és a nemzet számára.²³

Utóbb visszaemlékezve ezekre az időkre Grandi úgy ítélte meg, hogy a fasizmus növekvő népszerűsége a vidéken nagymértékben volt köszönhető annak, hogy a radikális szocialisták és bolsevikok gyakran hajtottak végre erőszakos akciókat, amit a fasiszták igyekeztek „megtorolni”, és ebben a tulajdonképpen polgárháborús hangulatban az emberek egyfajta védelmezőt láttak a mozgalomban.²⁴ Ez a fejtegetés nem teljesen helytálló, ugyanis a „megtorló akciókat” bonyolító *squadristák* nem kevésbé erőszakos cselekedeteket hajtottak végre, mint a baloldali radikálisok, ám erről Grandi visszaemlékezése hallgat. Az viszont igaz, hogy a fasiszták szocialistaellenes fellépése élvezte a lakosság egy részének, különösen a birtokosoknak a támogatását, és a helyi hatóságok is többnyire elnézően viselkedtek a *squadrizmus* iránt. Ennek oka röviden az volt, hogy a háború alatt hatalmon lévő kormányok földreformot ígértek, azonban ez elmaradt, aminek következményeként az országban – főként annak északi régiókban – a parasztság önhatalmúlag kezdett földfoglalásokba. Emellett a háborút követő általános gazdasági válság miatt a munkássztrájkok is mind gyakoribbakká váltak. Mivel az olasz kormány nem volt képes megoldani ezeket a problémákat, a birtokosok által létrehozott agrárszövetségek a fasisztákhoz fordultak segítségért, a *squadristák* pedig vállalták a kisajátított földek visszaszerzését és a sztrájkoló munkások elleni fellépést, amiért cserébe a birtokosok anyagi és morális támogatásban részesítették őket, ami az úgynevezett „agrárfasizmus” kibontakozását eredményezte.²⁵

A bolognai *fascio* 1920. december 4-i ülésén a résztvevők körében élénk eszmecsere bontakozott ki az Olaszországot érintő aktuálpolitikai kérdésekről, és körvonalazódni kezdett egy „jobboldali” és egy „baloldali” irányvonal a mozgalmon belül.²⁶ Az előbbi a *squadristák* és a velük szövetkező agrárfasiszták képviselték, az utóbbit pedig a szindikalista-forradalmi irányzat hívei, akik közé Grandi is tartozott.²⁷ A két csoport a következő, 1921. január 3-4-én tartott ülésen ütközött össze. A balszárny D’Annunziót és alkotmányát tekintette követendő mintának és a republikánus eszméket részesítette előnyben, a főként a nacionalisták által támogatott jobbszárny pedig a fasizmus politikamentességéért küzdöttek. Grandi kompromisszumként azt szorgalmazta, hogy őrizzék meg a politikamentességet, de alkalmazzák a quarnarói alkotmányt.²⁸

Az ülést követően Grandi hosszú vezércikket publikált a *L'Assalto* 1921. január 8-i számában, „*Rombolni és építeni. A mi forradalmunk*” címmel. Az írásban Grandi mindenekelőtt leszögezte, hogy „*a fasizmus nem párt, és nem is akar párttá válni. Egy kicsit jelen van minden pártban, és egy csodálatos rendszerben összegzi őket.*”²⁹

Kifejtette továbbá, hogy a fasizmust az egyetlen olyan tényező, amely a tehetetlen, és az olasz nemzet érdekeit megvédeni képtelen kormánnyal szemben új, a nép akaratát képviselő államot kíván teremteni. A fiatalember vélekedése szerint ez a szándék mutatkozott meg Fiumében is, amelynek ügyét a kormány csúnyán elárulta, szükségessé téve a fasiszták forradalmi fellépését,³⁰ vagyis ebben az értelmezésben a forradalom az állam megújítását jelentette. D'Annunzio többi hívéhez hasonlóan Grandi is legfőképpen a cikkben csak *Cagoia*, azaz „Meztelen csiga” néven említett Francesco Saverio Nitti³¹ egykori miniszterelnököt okolta, amiért Fiume nem kerülhetett olasz kézre. A nem túl hízelgő becenevet Dino D'Annunziótól kölcsönözte.

Grandinak egy véletlen folytán hamarosan alkalma nyílt arra, hogy személyesen is találkozzon „*Cagoiával*”. Ennek előzménye az volt, hogy az 1921. január 24-25-re virradó éjjel Bolognában a *squadristák* – három bajtársuk meggyilkolásáért való bosszúállás címén – megrohamozták a szocialisták székházát. Mivel az eset véres harccá fajult, a hatóságok elrendelték, hogy a város és a környék lakosai szolgáltatassák be a tulajdonukban lévő fegyvereket. Az ügy rendezése érdekében a helyi *fascio* bizottságot küldött Rómába, hogy az illetékes minisztereket rábírják a rendelet visszavonására. A küldöttség szószólója Grandi volt, aki a megbeszélésnek helyet adó *Palazzo Montecitorio* [a mai képviselőház – H. P.] aiján kilépve összetalálkozott Mario Missiroli³² újságíróval,³³ akivel 1913-ban ismerkedett meg, amikor a *Resto del Carlino* munkatársa lett. A lap főszerkesztője akkoriban Missiroli volt, így Grandi javarészt tőle sajátította el az újságírás fortélyait.³⁴ Missiroli jó viszonyt ápolt Nittivel, aki többször jelezte barátjának, hogy szívesen informálódna a *padaniai*³⁵ fasizmusról.³⁶ Az ifjú Grandi, aki alapvetően megtisztelve érezte magát, amiért egy ilyen ismert és tapasztalt politikussal folytathatott eszmecsere, készséggel felelgetett Nitti kérdéseire, ám mivel a volt miniszterelnököt a fasiszták „fekete bárányának” és „árulónak” tartották, az egyébként rövid találkozó utóbb szerzett néhány kellemetlen percet Dinónak,³⁷ amiről még lesz szó a későbbiekben.

Grandi Missirolival is hosszasan elbeszélgetett a fasizmusról, és általában véve a politikáról. Ennek apropóját az adta, hogy még az év elején a *L'Assalto* közölt egy írást, amely azzal vádolta Missirolit, hogy a korábban népszerű *Il Resto del Carlino*-t a szocialisták szolgálatába állította. Az újságíró ennek hatására úgy döntött, hogy elhagyja Bolognát, Rómába költözik, és az *Il Secolo*-nál folytatja pályafutását, azonban nem lett volna ellenére, ha lehetősége nyílt volna visszatérni az előző lapjához. Grandi, aki hűséges volt a barátaihoz, sajnálatát fejezte ki a történetek miatt, és igyekezett megmagyarázni a fasiszták szocialistaellenes érzelmeinek okát.³⁸ A személyes beszélgetést követően a két férfi váltott néhány levelet, ame-

lyek ugyancsak arról árulkodnak, hogy Grandi nem tekintette hosszú életűnek a fasiszta mozgalmat. A fiatalember 1921. február 5-én írta első levelét barátjának, amelyben igyekezett hűen beszámolni az Emilia Romagna-i politikai helyzetről, részletezve a szocialisták és a fasiszták közötti viszálykodást és annak már ismertett következményeit. Mint fogalmazott, „*a fasiszmus jelensége, amely a központi bizottságok [létezése] ellenére sem több, mint a helyi irányzatok kaotikus egyvelege, amely a nagyfokú erőszakra reagál, csupán átmeneti lesz, amennyiben a szocialisták megértik az erőszak megszüntetésében rejlő lehetőségeket.*”³⁹

Vagyis Grandi úgy ítélte meg, hogy ha a szocialisták véget vetnének a tartományban és az országban dúló erőszaknak, az egyúttal a fasiszmus végét is jelentené. Dino beszámolt idősebb barátjának arról is, hogy a bolognai *fascio* tagjai, különösen a fiatalok, ígéretesnek tartották Grandi fellépését. Missiroliról viszont ugyanők úgy vélekedtek, hogy az újságíró veszélyt jelent a fasiszta mozgalomra nézve, és nem tudták megbocsátani neki azt, hogy főszerkesztői tevékenysége idején az *Il Resto del Carlino* némileg a szocialisták szócsövénév vált.⁴⁰

Missirolit két nap múlva válaszolt, megköszönve a Granditól kapott információkat, és leszögezte, hogy folytatni fogja az írást annak ellenére is, hogy korábbi lapjához nem térhet vissza. Erre reagálva Dino kiegészítette néhány adalékkal az előző levelében foglaltakat, nyíltan kimondva, hogy a fiatalok nem tudtak azonosulni többé a szocialista Missirolival, akinek írásai nem sem tartalmukat, sem stílusukat tekintve nem feleltek meg a háborúból hazatért ifjúság ideáinak.⁴¹

Válaszában Missirolit kifejtette, hogy véleménye szerint a fasiszmus nem tér el olyan jelentős mértékben a szocializmustól, ahogyan azt a hevesen tiltakozó fiatalok gondolják. A szindikalizmust például olyan pontnak tartotta, amely mindkét áramlat eszmevilágában kulcsfontosságú tényezőként jelent meg. Éppen ezért Missirolit nem értette, hogy az ifjúság miért fordult ellene. Erre Grandi hosszú ideig nem válaszolt, majd miután Missirolit újabb levélben kereste meg őt a hallgatás miatt, Dino kifejtette, hogy a fasiszták szélsőséges szárnya „árulónak” bélyegezte őt a szocialista újságíróval ápolt barátsága miatt. A fiatalember néhány elejtett szóból arra következtetett, hogy kettejük levelezését valamilyen módon mások is láthatták, ami miatt neheztelését fejezte ki. Missirolit biztosította Grandit arról, hogy senkinek nem mutatta meg a leveleket, és mindig csodálta, hogy Grandi a politikai nézeteltéréseik ellenére is ilyen mély barátságot táplál iránta. Válaszában Grandi invitálta Missirolit, hogy utazzon Bolognába aznap, amikor Mussolini is a városba látogat, és győződjön meg saját szemével a mozgalom céljairól. Mint fogalmazott, nem sok kétség él benne aziránt, hogy ezután Missirolit is hozzájuk csatlakozna. Az újságíró erre reagálva kifejtette, hogy ő nem tud a korábbiaktól eltérően vélekedni a szocialistákról akkor sem, ha bizonyos tekintetben megérti a fasiszta mozgalom szervezőit, és mindennek ellenére Grandit továbbra is barátjának tekinti. Erre Grandi már nem válaszolt, így a levelezés ezen a ponton véget ért.⁴² Ez az epizód is egyike volt azoknak az eseteknek, amelyek Grandi életének későbbi szakaszában hoztak negatív következményeket.

A fasiszta mozgalomról, és annak az olasz politikában elfoglalt helyéről alkotott kezdeti álláspontját Grandi az eddigieknél is jobban kifejezésre juttatta a „*Levél egy szocialistához*” címmel, az *Il Resto del Carlino* 1921. szeptember 11-i számában megjelent írásában:⁴³

„*A fasiszta mozgalomról, és annak az olasz politikában elfoglalt helyéről alkotott kezdeti álláspontját Grandi az eddigieknél is jobban kifejezésre juttatta a „Levél egy szocialistához” címmel, az Il Resto del Carlino 1921. szeptember 11-i számában megjelent írásában:*⁴³

„*A fasizmus a szocializmus elfajzásának közvetlen terméke, amelynek vitathatatlan érdeme, hogy elsőként ismerte fel azt a nagyszerű történelmi tény, hogy a szocialista szindikalizmus fokozatosan pusztá politikai [tényezővé] alacsonyította magát, ezért mára bűnös demagógiává vált. [A szocializmus] láthatóan nem értette meg az események sodrát, amikor azt gondolta, hogy a Nemzetben való, szinte vallásos, elpusztíthatatlan hit a régi polgári állam kiváltsága, és megtagadásával le lehet győzni azt. A háborúhoz kétkedően és félelemmel állt hozzá. Nem értette meg, hogy a háború nem volt más, mint egy hatalmas társadalmi és forradalmi tényező, egy igazi osztályharc a nemzetek között. Nem értette meg, vagy úgy tett, mintha nem értené, hogy mi volt az orosz forradalom, hogy a rabszolgák és a parasztok lázadtak fel a feudalizmus ellen. A fiumei felkelésben nem látott egyebet, mint a háborút követő arditizmus egy jelentéktelen epizódját. Nem értette meg, hogy Fiume jelentette a szindikalista és munkás olasz nép forradalmát a versailles-i Szent Szövetség ellen...Ti, szocialisták visszavonhatatlanul eltávolítottátok magatoktól a középosztálybeli és értelmiségi fiatalokat. Betapasztottátok a szájukat, és tapsoltatok azoknak, akik meg akarták ölni őket az utcán. Egy idő után az értelmiségi munkásság, a nép és a kispolgárság gyermeke nem tűrhetett tovább, talpra állt és forradalmi lelkületet öltött. Polgári reakció? Nem tagadom, hogy a polgárság (a polgárság alatt nem kis- és középpolgárságot értem, amelyet a Nemzet lelki nagysága és anyagi lehetőségei szültek, hanem az illiberális plutokratákat) próbált és próbál nyereségre szert tenni ebből a még nem jól szervezett, fegyelmezetlen erőből, ami ma a Fasci di Combattimento, és megpróbálta eltulajdonítani és védelmi eszközévé tenni [a fasizmust]. Azt a csodálatos, spontán virágzó mozgalmat, amit fasizmusnak hívnak, nem ez az úgynevezett polgárság határozta meg. Mit akarunk mi? Mindent, amit az úgynevezett polgári reakció nem. Ha a fasizmus is olyan volna, vagy egyszer csak olyannak éreznénk, holnap meghalna, és mi segítenénk meggyilkolni. Vannak meghatározott pontok, elpusztíthatatlan igazságok, amelyek a kiindulópontjaink voltak, és amelyek holnap az érkezési pontjaink lesznek: szindikalizmus és nemzet.*”⁴⁴

Vagyis, összegezve, Grandi szerint a fasizmus a szocializmus „elfajzására” adott válaszreakció volt, amely az abból kiábrándult fiatalság – főleg az értelmiségi és a középosztálybeli ifjúság – útkeresését jelentette. A mozgalmat, melynek hívószavai Grandi számára a szindikalizmus és a nemzet voltak, ekkor még forradalmiként határozta meg, és úgy vélte, hogy az több ideológiának a legjobb elemeit foglalja magában. Számára a fasizmus testesítette meg a nemzetet, az államot és a törvényességet, amelyekre nézve véleménye szerint a szocializmus és a liberalizmus fenyegetett, ezért azon az állásponton volt, hogy a nemzeti erőknél össze kell fogniuk a liberális és szociáldemokrata állam ellen.⁴⁵ Noha az időelőrehaladtával,

ahogy ő maga is idősebbé és érettebbé vált, és a körülmények is változtak, néhány tekintetben módosultak az elképzelései a mozgalom célját illetően, de az alapelvei a későbbiek során is megmaradtak.

JEGYZETEK / NOTES

1. Részlet a készülő, Dino Grandi (1895–1988) című kéziratból.
2. Archivio Storico Diplomatico degli Affari Esteri (a továbbiakban ASMAE). Archivio Renzo De Felice, Carte Dino Grandi (a továbbiakban Carte Grandi). Busta 156. Fasc. 200. Sottofasc. 3. Memoriale.
3. Spinosa, Antonio (1989): Mussolini: il fascino di un dittatore. Mondadori, Milano. 88. old.
4. Nello, Paolo (2003): Dino Grandi. Il Mulino, Bologna. 27. old.
5. Nello, Paolo (1987): Dino Grandi. La formazione di un leader fascista. Il Mulino, Bologna. 73. old.
6. Ormos Mária (1987): Nácizmus-fasizmus. Magvető, Budapest. 176. old.
7. Ormos Mária (2019): Mussolini. Politikai életrajz. Kossuth, Budapest. 260. old.
8. Az eredeti forrás elérhető az Enciclopedia Italiana (Treccani) webes felületén (www.treccani.it): Fascismo in „Enciclopedia Italiana”. http://www.treccani.it/enciclopedia/fascismo_%28Enciclopedia-Italiana%29/ Letöltve: 2019. 08. 03.
9. Ormos (1987): Nácizmus-fasizmus i. m. 176–188. old.
10. Nolte, Ernst (2003): A fasizmus korszaka. Ford. Tallai Gábor. XX. Századi Intézet – Kairosz, Budapest. 285–286. old.
11. Idézi: Ormos (2019): Mussolini i. m. 113. old.
12. Mussolini, Benito: Opera Omnia di Benito Mussolini. A cura di Edoardo e Duilio Susmel. Le Fenice, Firenze. Vol. 12. 310–311. old. „23 Marzo.” Eredeti megjelenés: Il Popolo d'Italia, 1919. március 18. (A továbbiakban: Opera Omnia.)
13. A tárgyalásokról lásd részletesen: Candeloro, Giorgio (2014): Storia dell'Italia moderna. Vol. 9. Il fascismo e le sue guerre 1929–1939. La Feltrinelli, Milano. 78–102. old.
14. Lásd: Hamerli Petra (2018): „Fiume, vagy halál”. Gabriele D'Annunzio fiumei kalandja. Rubicon, 2018. 3–4. sz.
15. Részletesen lásd: Ormos (2019): Mussolini i. m. 116–126. old.
16. Opera Omnia, vol. 14. 466–471. old. „Discorso inaugurale al secondo congresso dei fasci.” Eredeti megjelenés: Il Popolo d'Italia, 1920. május 26.
17. Guasco, Alberto (2013): Cattolici e fascisti. La Santa Sede e la politica italiana all'alba del regime (1919-1925). Il Mulino, Bologna. 92–94. old.
18. Opera Omnia, vol. 14. 466–471. „Discorso inaugurale al secondo congresso dei fasci.” Eredeti megjelenés: Il Popolo d'Italia, 1920. május 26.
19. Ormos (1987): Nácizmus-fasizmus i. m. 181. old.

20. Ormos (2019): Mussolini i. m. 136. old.
21. ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.
22. ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.
23. Nello (2003): Dino Grandi i. m. 28–29. old.
24. ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.
25. Ormos (2019): Mussolini i. m. 136–137. old.
26. ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.
27. De Felice, Renzo (1966): Mussolini il fascista. Vol. I. La conquista del potere. Einaudi, Torino. 17. old.
28. Nello (2003): Dino Grandi i. m. 30–31. old.
29. L’Assalto, 1921. január 8. 1. „Demolire e costruire. La nostra rivoluzione.” Saját fordítás (a továbbiakban is).
30. L’Assalto, 1921. január 8. 1. „Demolire e costruire. La nostra rivoluzione.”
31. Francesco Saverio Nitti (1868–1953) 1919. június 23–1920. június 15-ig volt Olaszország miniszterelnöke.
32. Mario Missiroli (1886–1974): újságíró, több lap főszerkesztője. 1921 és 1924 között a milánói Il Secolo vezetője volt.
33. Nello (2003): Dino Grandi i. m. 33. old.
34. Grandi, Dino (1985): Il mio paese. Ricordi autobiografici. A cura di Renzo De Felice. Mulino, Bologna. 125. old.
35. Padania Észak-Olaszország alternatív elnevezése, amely a 19. század második felében jelent meg először, s földrajzi értelemben a Pó folyó völgyét jelentette. Az elnevezés – bár az észak-olasz fasiszták olykor használták azt – inkább az 1990-es évektől, a Lega (Nord) – (Északi) Liga – programja révén vált közismertté.
36. Nello (2003): Dino Grandi i. m. 33. old.
37. ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.
38. Grandi (1985): Il mio paese i. m. 125–126. old.
39. Grandi (1985): Il mio paese i. m. 125–126. old.
40. ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.
41. ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.
42. ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.
43. „Lettera ad un socialista.” ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.
44. ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.
45. Nello (2003): Dino Grandi i. m. 46. old.